

Wybrane formy edukacji a kształtowanie postaw przedsiębiorczych młodzieży akademickiej

DOI: 10.17399/HW.2016.1534010

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem opracowania jest określenie związku pomiędzy rozwojem przedsiębiorczości młodzieży akademickiej w wymiarze postawy i prowadzenia własnej działalności gospodarczej a uczestnictwem w różnorodnych formach edukacji formalnej i nieformalnej.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Organizacja procesu edukacji w kontekście rozwoju przedsiębiorczości ograniczana jest głównie do przekazywania wiedzy o przedsiębiorczości, kształtowaniu umiejętności, nie zaś w celu budowania u uczniów postaw przedsiębiorczych. Podejmowane działania nie przynoszą oczekiwanych efektów, a główne błędy można upatrywać w systemie edukacyjnym.

W niniejszym opracowaniu przedstawiono fragment wyników badań przeprowadzonych wśród studiujących na uczelniach w województwie podlaskim w semestrze letnim roku akademickiego 2014/2015. Analizy dokonano na podstawie literatury przedmiotu i zastosowanych metod statystycznych (korelacje Spearmana).

PROCES WYWODU: Rozważania wprowadzające przeprowadzono na podstawie wybranej literatury przedmiotu. W dalszej części dokonano analizy statystycznej zgromadzonych danych. W pierwszej kolejności zaprezentowano zależności pomiędzy uczestnictwem w edukacji formalnej a postawą przedsiębiorczą, następnie zależności między edukacją nieformalną a postawą przedsiębiorczą studentów. Przedstawiono również związek pomiędzy uczestnictwem w edukacji formalnej i nieformalnej a posiadaniem własnej działalności gospodarczej.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Występuje bardzo słaba zależność między niektórymi, podejmowanymi aktywnościami a przyjmowaną postawą przedsiębiorczą i prowadzeniem własnej działalności gospodarczej, przy czym siła oddziaływania edukacji nieformalnej jest nieznacznie większa.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Wnioski z badań mogą się przyczynić do przekształcenia systemu szkolnictwa oraz ewolucji instrumentów wspierania rozwoju przedsiębiorczości w kierunku organizacji aktywności, wykazujących związek z rozwojem przedsiębiorczości.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ, POSTAWA
PRZEDSIĘBIORCZA, FORMY EDUKACJI,
EDUKACJA FORMALNA, EDUKACJA NIEFORMALNA

ABSTRACT

Selected forms of education and the development of entrepreneurial attitudes among university students

RESEARCH OBJECTIVE: The aim of the study is to identify relations between the development of entrepreneurship among academic students in the context of attitude and running a business and participation in various forms of formal and informal education.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The organization of the educational process in the context of the development of entrepreneurship is limited to the transfer of knowledge about entrepreneurship and the development of skills, and is not focused on developing entrepreneurial attitudes of students. This way of teaching does not bring the expected results, and the educational system can be seen as the element responsible for this lack of results.

The paper describes the study conducted among students of universities in Podlaskie Voivodeship in the summer semester of the academic year 2014/2015. The analyses presented in the article are based on subject literature and selected statistical methods (Spearman correlation).

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Introductory considerations are based on selected subject literature, which is followed by the statistical analysis of the collected data. At first, the relationship between participation in formal education and entrepreneurial attitude is presented, and then the relationship between formal education and an entrepreneurial attitude of students is examined. The correlation of participation in formal and informal educational activities and running own business is also reported.

RESEARCH RESULTS: There is a very weak relationship between certain activities of both formal and informal forms of education and an entrepreneurial attitude and running own business, however, the power of influence of non-formal education is slightly higher.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS AND RECOMMENDATIONS: The conclusions of the study may contribute to the transformation of the education system and the evolution of instruments which support the development of entrepreneurship towards the organization of activities directed at developing entrepreneurship.

→ **KEYWORDS: ENTREPRENEURSHIP, ENTREPRENEURIAL ATTITUDE, FORMS OF EDUCATION, FORMAL EDUCATION, NON-FORMAL EDUCATION**

Wstęp

Przedsiębiorczość to szeroka kategoria zjawisk obejmująca postawy, zachowania i wartości w życiu człowieka. W związku z tym nie jest ona ograniczana jedynie do rejestracji nowej działalności gospodarczej, a poszerzono ją także o zachowania nakierowane na podejmowanie aktywności zawodowej i doskonalenie jednostki. Działania te można określić jako dążenie do utworzenia w społeczeństwie swoistej kultury ekonomicznej nakierowanej na przedsiębiorczość.

Funkcjonuje wiele możliwości wspierania rozwoju przedsiębiorczości. Ważnym przy tym aspektem jest edukacja, która powinna zapewniać podstawy kształcenia przedsiębiorczego, ale i kształtować w człowieku osobowość przedsiębiorczą. Niestety, organizacja procesu edukacji w kontekście rozwoju przedsiębiorczości często ograniczana jest do dostarczania podstawowych informacji w rozumieniu zapewnienia podręcznikowej wiedzy o prowadzeniu działalności gospodarczej, rzadziej dotyczy kształtowania umiejętności, a właściwie ten rodzaj edukacji powinien w sposób wielowymiarowy ukierunkowywać proces kształtowania postaw na przedsiębiorczość. Wydaje się, że brakuje szerszych badań związków edukacji i przedsiębiorczości, zwłaszcza że w dotychczasowych opracowaniach dominującą jednostką analizy są studenci kierunków związanych bezpośrednio z tym obszarem, niezgłębione są zaś zależności występujące wśród szerszej grupy respondentów.

Aby skutecznie budować nowe pokolenie osób przedsiębiorczych (zarówno w rozumieniu przedsiębiorców prowadzących działalność gospodarczą, jak i osób przedsiębiorczych uwidaczniających postawę przedsiębiorczą w inny sposób) ważne jest badanie przedsiębiorczości młodzieży akademickiej w kontekście edukacji. Za istotny można uznać zatem przyjęty w pracy cel zidentyfikowania na podstawie współczynnika korelacji Spearmana, jakie formy edukacji formalnej i nieformalnej mogą mieć związek z rozwojem postaw przedsiębiorczych młodzieży akademickiej województwa podlaskiego oraz określenie siły występujących zależności. Równie ważne jest zidentyfikowanie relacji między różnymi elementami edukacji a faktycznymi działaniami młodzieży akademickiej (własną działalnością gospodarczą). Dotychczas w badaniach nie stosowano, zaprezentowanego w niniejszym opracowaniu, autorskiego, ogólnego

wskaźnika postawy przedsiębiorczej oraz wskaźników szczegółowych. Co więcej, badania w tym zakresie nie uwzględniały poszukiwania związków pomiędzy uczestnictwem w różnych formach edukacji z podziałem na edukację formalną i nieformalną a przyjmowaną postawą przedsiębiorczą oraz prowadzeniem własnej działalności gospodarczej.

Prowadzone rozważania poprzedzono analizą wybranej literatury przedmiotu, a następnie dokonano analizy statystycznej na podstawie badań przeprowadzonych wśród studentów województwa podlaskiego. W wynikach badań w pierwszej kolejności zaprezentowano zależności pomiędzy uczestnictwem w edukacji formalnej a postawą przedsiębiorczą, następnie zależności między edukacją nieformalną a postawą przedsiębiorczą studentów. W dalszej kolejności przedstawiono związek pomiędzy uczestnictwem w edukacji formalnej i nieformalnej a prowadzeniem własnej działalności gospodarczej.

Poznane zależności mogą stanowić ważną wiedzę w procesie przygotowywania programów kształcenia i modyfikacji instrumentów rozwoju przedsiębiorczości.

Przedsiębiorczość w świetle teorii ekonomii

Jednym z istotnych obszarów inwestycji pozwalającym wyzwolić potencjał wzrostu gospodarczego jest edukacja (Zimnoch, 2012). Jak pokazują badania, występuje dodatnia zależność wzrostu wykształcenia ze wzrostem zarobków, satysfakcją z życia, stanem zdrowia, zaangażowaniem społecznym (Zimnoch, 2012) czy też efektywnością prowadzenia firmy (Węclawska, Tarnawa i Zadura-Lichota, 2012). Jednakże, mimo rosnących nakładów na edukację w przeliczeniu na ucznia/studenta, w XXI wieku nie dostrzeżono istotnej poprawy jakości kształcenia. W związku z tym zaczęto dostrzegać konieczność zmiany systemu nauczania. Proponuje się, aby system edukacji z modelu klasycznego, przekazującego wiedzę, przekształcać w dynamiczny, kształtujący również umiejętności i postawy jego uczestników (Zimnoch, 2012).

„Przedsiębiorczość” w terminologii ekonomicznej zapoczątkował w połowie XVIII wieku swoimi badaniami R. Cantillon, który przypisał przedsiębiorcy główną rolę w handlu. Mimo upływu czasu nie ma jednak jednoznacznego stanowiska wobec definicji przedsiębiorczości (Casson, Yeung, Basu i Wadeson, 2009).

Joseph Schumpeter, autor słynnego procesu „twórczej destrukcji”, nie pozostał obojętny poszukiwaniom istoty przedsiębiorczości. Wykazał on, że zarówno przedsiębiorczość, jak i sam przedsiębiorca stanowią

podstawowy motywator wzrostu i rozwoju gospodarczego, a także są źródłem pozytywnych zmian zachodzących w gospodarkach. Znaczenie tego zjawiska dla gospodarki i społeczeństwa jest zatem duże. W aspekcie zakładania, prowadzenia i rozwijania własnej działalności gospodarczej przedsiębiorczość jest również prostą metodą na efektywne wykorzystanie lokalnych zasobów (Bończak-Kucharczyk, Herbst i Chmura, 1998). Definicja przedsiębiorczości jako procesu zakładania i prowadzenia przedsiębiorstwa nie oddaje jednak całego spektrum znaczeń przypisywanych omawianemu pojęciu. „Przedsiębiorczym” można być bowiem również w innym kontekście, np. przeprowadzenia odkryć geograficznych, realizowania pionierskich rozwiązań dla gospodarki czy akcji charytatywnych. Przedsiębiorczość jest aktywnością polegającą na wykorzystaniu pojawiających się w otoczeniu okazji poprzez realizację własnych przedsięwzięć mogących przynieść efekty ekonomiczne i/lub pozaekonomiczne (Demińska, 2012). Jednostki przedsiębiorcze kształtują zatem gospodarkę kraju i kierunki jej rozwoju (Glinka i Gudkova, 2011) w wielu różnych wymiarach.

Za jednostkę przedsiębiorczą można zatem uznać osobę o konkretnych zachowaniach i postawach. W opinii M. Bratnickiego i J. Strużyny przedsiębiorczość jest sposobem bycia, specyficznym postrzeganiem świata, myśleniem i działaniem, które pozwalają na kreowanie i wykorzystywanie szans rozwojowych (Jamka, 2012). Cechy osobowości mogą zostać wzmocnione w procesie edukacji, a w odpowiednich, sprzyjających warunkach również wykształcone u tych osób, które ich nie posiadają (Brajer-Marczak i Marciszewska, za: Strużycki, 2008). Kształtowanie przedsiębiorczości w procesie edukacji następuje zatem z zastosowaniem: 1) edukacji o przedsiębiorczości – przekaz wiedzy teoretycznej z zakresu zakładania i prowadzenia własnej działalności gospodarczej; 2) edukacji dla przedsiębiorczości – kształtowanie umiejętności potrzebnych przedsiębiorcom w prowadzeniu przedsiębiorstwa; 3) edukacji przez przedsiębiorczość – doksztalcanie aktywnych przedsiębiorców w zakresie umiejętności biznesowych; 4) edukacji w zakresie przedsiębiorczego dynamizmu – promowanie postaw, cech przedsiębiorczych nie tylko w sferze własnej działalności gospodarczej, ale i życiu codziennym (Wach, 2013). Zbliżony podział edukacji przedsiębiorczej (ujęte jako: „*about*”, „*for*”, „*through*”, „*embedded*”) prezentuje T.L. Jensen (Jensen, 2014).

Postawę przedsiębiorczą można rozwijać w drodze edukacji, stanowiącej *de facto* zasadniczą determinantę kształtowania ludzkich postaw, umiejętności i kultury. Edukacja w tym obszarze jest istotna nie tylko ze względu na kształtowanie sposobu myślenia ludzi, ale również ze względu na zdobywane przez nich umiejętności i wiedzę, które ostatecznie

przekładają się na rozwój kultury przedsiębiorczej na danym obszarze oddziaływania (Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, 2012). Jednym z celów edukacji przedsiębiorczej jest również zachęcanie, szczególnie studentów, do rozpoczęcia kariery przedsiębiorcy (Chen i in., 2015). Ważne jest, aby w badaniach edukacji nie ograniczać się jedynie do aspektu formalnego (w tym wypadku nabywania wiedzy i umiejętności podczas uczestnictwa w systemie kształcenia), ale również uwzględniać edukację nieformalną jako samodzielnie podjęte przez jednostkę działania mające na celu jej rozwijanie w wybranych aspektach bez pośrednictwa szkół czy uczelni.

Materiał i metodyka badań

Badania mające na celu wyodrębnienie i określenie siły związku pomiędzy uczestnictwem w wybranych formach edukacji formalnej i nieformalnej a kształtowaniem postaw przedsiębiorczych przeprowadzono na grupie młodzieży akademickiej województwa podlaskiego w 2015 roku.

W doborze próby zastosowano dobór losowy warstwowy, a w badaniu wykorzystano kwestionariusz ankiety skonstruowany specjalnie do potrzeb tego badania. Próbę wyznaczono na podstawie danych pozyskanych z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na indywidualną prośbę badaczki (baza POL-on). Minimalną liczebność próby wyznaczono na podstawie wzoru $n \geq \frac{U_{\alpha}^2}{4d^2}$, przy założonym 3-procentowym maksymalnym błędzie szacunku i 1-procentowym poziomie istotności:

$$u_{0,01} = 2,5758 \quad n \geq \frac{2,5758^2}{4 \cdot 0,03^2} \quad n \geq 1843$$

Minimalna liczebność próby przy powyższych założeniach wynosi co najmniej 1843 studentów. W związku z tym, że niektóre uczelnie i kierunki studiów o mniejszej liczbie studiujących na nich osób przy przyjętych założeniach weszłyby do próby w wartościach ułamkowych, poszerzono próbę i ostatecznie, w drodze zaokrągleń, liczebność próby przyjęta do badań wyniosła 2004 osoby. Zwiększając liczebność próby, można było uzyskać wyniki dokładniej odwzorowujące populację generalną.

Pytania zawarte w kwestionariuszu skupiają uwagę m.in. na tym, czy respondent wykazuje cechy wyznaczające postawę przedsiębiorczą (jeśli tak, to w jakim stopniu), czy prowadzi lub prowadził działalność gospodarczą, a w kontekście dobranej próby badawczej, czy uczestnictwo w kształceniu na poziomie studiów wyższych ma związek z przyjmowaną postawą przedsiębiorczą.

Pierwsze pytanie obejmowało trzynaście stwierdzeń dotyczących cech osobowości utożsamianych przez badacza z cechami osób przedsiębiorczych. Skonstruowane na potrzeby badań stwierdzenia mają za zadanie identyfikację nasilenia u studentów poszczególnych cech przedsiębiorczych. Stwierdzenia określające przejawiane postawy przedsiębiorcze to:

1. Łatwo nawiązuję kontakt z innymi ludźmi.
2. Nie boję się nietypowych rozwiązań.
3. Umiem brać odpowiedzialność za podejmowane działania.
4. Posiadam umiejętności organizacyjne.
5. Pojawiające się problemy traktuję jako wyzwania.
6. Chętnie angażuję się w nowe przedsięwzięcia.
7. Lubię przejmować inicjatywę w realizowanych przedsięwzięciach.
8. Łatwo dostosowuję się do zmian zachodzących w moim otoczeniu.
9. Posiadam wiele pomysłów, które chciałabym/chciałbym zrealizować.
10. Kiedy wyznaczę sobie jakiś cel, ciężko pracuję, by go osiągnąć.
11. Podejmuję działania w zakresie rozwoju osobistego.
12. W trudnych sytuacjach jestem opanowana/opanowany.
13. Uważam, że jestem przedsiębiorcza/przedsiębiorczy.

Respondenci biorący udział w badaniu mogli się ustosunkować do tych stwierdzeń poprzez udzielenie do każdego z nich jednej odpowiedzi z zakresu: „zdecydowanie nie”, „raczej nie”, „raczej tak” i „zdecydowanie tak”. Odpowiedziom tym przypisano rangi, odpowiednio: „zdecydowanie nie” – 0, „raczej nie” – 1, „raczej tak” – 2 i „zdecydowanie tak” – 3. Na tej podstawie zbudowano ogólny wskaźnik przedsiębiorczości, w skrócie WSKP (nazywany zamiennie wskaźnikiem postaw przedsiębiorczych), który bazuje na średniej punktacji wyznaczonej ze wszystkich stwierdzeń. Wartość wskaźnika przedsiębiorczości oscyluje zatem w przedziale <0,3>. Na podstawie zbudowanego wskaźnika dokonano wyodrębnienia czterech typów postaw przedsiębiorczych. Jeżeli wskaźnik zawierał się w przedziale <0-1> punktu, oznacza brak postawy przedsiębiorczej. Przedział <1-2> punktu oznacza niski stopień postawy przedsiębiorczej. Przedział <2-2,5> punktu oznacza średni stopień postawy przedsiębiorczej. Natomiast liczba punktów zawierająca się w przedziale <2,5-3> punktów oznacza wysoki stopień postawy przedsiębiorczej. Wskaźniki szczegółowe postaw przedsiębiorczych zostały skonstruowane w podobny sposób co WSKP, bazując na poszczególnych cechach wykazywanych przez studentów.

W kwestionariuszu ograniczono się do edukacji pozyskiwanej w procesie formalnego kształcenia wyższego oraz edukacji nieformalnej pozyskanej poza systemem szkolnictwa. Sprawdzone, w jakich formach

edukacji uczestniczyli respondenci. Wśród form mogących aktywizować proces kształtowania przedsiębiorczości w ramach edukacji formalnej (tabela 1) oraz nieformalnej (tabela 3.) wymieniono po 21 form aktywności, przy czym umożliwiono respondentom wypisanie również innych form aktywności, w których uczestniczyli. Możliwe do wybrania formy edukacji nieformalnej nieznacznie różniły się od tych realizowanych w ramach edukacji formalnej ze względu na specyfikę, tj. w przygotowanych odpowiedziach nie uwzględniono uczestnictwa w kołach zainteresowań i naukowych oraz czytania podręczników. Zastąpiono je słuchaniem audycji radiowych i oglądaniem programów popularnonaukowych.

W metryczce zapytano respondentów m.in. o prowadzenie własnej działalności gospodarczej zarówno aktualnie, jak i w przeszłości. Odpowiedzi ograniczały się do udzielenia odpowiedzi „tak” i określenia, przez ile miesięcy/lat prowadzono działalność, lub udzielenia odpowiedzi „nie prowadzę/nie prowadziłem działalności gospodarczej”.

W celu identyfikacji zależności pomiędzy wykazywanymi przez studentów cechami i prowadzeniem własnego przedsiębiorstwa a uczestnictwem w wybranych formach edukacji zastosowano współczynnik korelacji Spearmana.

Uczestnictwo w poszczególnych formach aktywności młodzieży akademickiej a postawa przedsiębiorcza – wyniki badań własnych

Pierwsza część analizy dotyczy postaw przedsiębiorczych studentów województwa podlaskiego uczestniczących w poszczególnych formach aktywności w ramach edukacji formalnej (tabela 1). Warto przy tym wspomnieć, że ogólna wartość wskaźnika przedsiębiorczości (WSKP) dla wszystkich badanych studentów wynosi 2,094, co oznacza, że studentów podlaskich uczelni cechuje średni stopień postawy przedsiębiorczej.

Tabela 1. Ogólne wskaźniki postaw przedsiębiorczych respondentów uczestniczących i nieuczestniczących w poszczególnych formach edukacji formalnej

l.p.	Formy edukacji formalnej	Wartość ogólnego wskaźnika przedsiębiorczości ogółem u:	
		uczestników	osób nieuczestniczących
1	współpraca z Akademykami Inkubatorami Przedsiębiorczości	2,368	2,086
2	konkursy edukacyjne	2,219	2,085
3	szkolenia praktyczne	2,210	2,066
4	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	2,207	2,082
5	szkolenia teoretyczne	2,176	2,069
6	rozwiązywanie studium przypadku/casusu	2,171	2,083
7	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	2,169	2,078
8	wyjazdy naukowo-badawcze	2,168	2,085
9	spotkania z przedstawicielami urzędów	2,161	2,086
10	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	2,152	2,091
11	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	2,144	2,089
12	koła zainteresowań i/lub naukowe	2,143	2,076
13	spotkania z przedsiębiorcami	2,136	2,087
14	czytanie czasopism tematycznych	2,134	2,087
15	e-learning	2,127	2,074
16	ćwiczenie wystąpień publicznych	2,125	2,086
17	płatne staże zawodowe	2,119	2,093
18	czytanie podręczników	2,105	2,089
19	praktyki zawodowe	2,098	2,091
20	gra w gry edukacyjne	2,084	2,094
21	konferencje (seminaria) naukowe	2,063	2,151
22	Inne	1,974	2,094

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Ogólny wskaźnik postaw przedsiębiorczych we wszystkich przypadkach, oprócz uczestników „innych” form edukacji, wskazuje na średni poziom przedsiębiorczości. W odniesieniu do dziesiętnastu form aktywności uczestnicy wykazują wyższą postawę przedsiębiorczą niż osoby nieuczestniczące. Najwyższa, średnia wartość WSKP dotyczy uczestników

wydarzeń realizowanych w ramach Akademickich Inkubatorów Przedsiębiorczości (AIP) (2,368), a najniższa uczestników „innych” form edukacji (1,974). Okazuje się również, że najwyższa różnica w WSKP między uczestnikami a nie uczestnikami tej samej aktywności dotyczy współpracy z AIP.

Osoby uczestniczące w trzech aktywnościach – gier edukacyjnych, konferencji (seminariów) naukowych i „innych” aktywności wykazują niższą postawę przedsiębiorczą od osób w nich nieuczestniczących. Powodem może być zbyt pochopne klasyfikowanie przez respondentów gier, w które grają, jako edukacyjne. Kategoria „inne” jest natomiast kategorią uzupełniającą, w której uczestnicy wymieniali różne aktywności, np. Erasmus, zawody sportowe, rozwijanie kontaktów. W przypadku konferencji i seminariów powodem różnicy może być rodzaj uczestnictwa lub jakość prowadzenia tej formy edukacji.

Analizie poddano również związki występujące między uczestnictwem w poszczególnych formach edukacji a postawą przedsiębiorczą. Przy poziomie istotności równym 0,01 w badanej grupie młodzieży akademickiej wystąpiła bardzo słaba zależność między uczestnictwem w niektórych formach edukacji formalnej a postawą przedsiębiorczą oraz poszczególnymi cechami ją kształtującymi. W przypadku ogólnego wskaźnika postaw przedsiębiorczych łącznie uczestnictwo w dziewięciu formach edukacji formalnej wykazuje związek na poziomie istotności 0,01, zaś trzy na poziomie istotności równym 0,05. Najsilniejsza zależność (0,130) dotyczy uczestnictwa w szkoleniach praktycznych, następnie (0,102) współpracy z AIP oraz (0,100) szkoleń teoretycznych. Pozostałe dziewięć form aktywności wykazujących korelację z postawą przedsiębiorczą przyjmuje wartości poniżej 0,100.

Związek pomiędzy uczestnictwem w wybranych formach edukacji a poszczególnymi cechami składającymi się na ogólny wskaźnik przedsiębiorczości jest różny i również o bardzo słabej zależności. Relację z ukształtowaniem największej liczby cech wykazuje uczestnictwo w szkoleniach praktycznych i współpraca z AIP (11). Trzy aktywności (granie w gry edukacyjne, płatne staże zawodowe i „inne”) nie wykazują związku z żadną z badanych cech szczegółowych i ogólną postawą przedsiębiorczą.

Liczbę form aktywności realizowanych przez respondentów w ramach edukacji nieformalnej i formalnej będących w związku z elementami składowymi wskaźnika przedsiębiorczości według poziomu istotności 0,01 i 0,05 wraz z liczbą uczestników poszczególnych form przedstawiono w tabeli 2. Relacje te są różne w zależności od tego, w ramach jakiej edukacji następuje uczestnictwo (formalnej czy nieformalnej).

Tabela 2. Liczba form aktywności w ramach edukacji nieformalnej i formalnej będących w związku z elementami składowymi wskaźnika przedsiębiorczości według poziomu istotności 0,01 i 0,05 wraz z liczbą uczestników poszczególnych form

l.p.	Formy edukacji	Edukacja nieformalna			Edukacja formalna		
		0,01	0,05	liczba uczestników	0,01	0,05	liczba uczestników
1	spotkania z przedsiębiorcami	13	0	400	0	1	252
2	szkolenia praktyczne	12	0	534	8	3	379
3	konferencje (seminaria) naukowe	11	2	379	5	3	693
4	spotkania z przedstawicielami urzędów	11	0	370	2	2	210
5	szkolenia teoretyczne	11	1	530	7	2	460
6	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	11	1	478	2	0	166
7	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	9	2	238	0	2	76
8	wyjazdy naukowo-badawcze	9	1	252	4	1	203
9	konkursy edukacyjne	9	1	333	4	5	130
10	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	8	1	196	5	4	187
11	ćwiczenie wystąpień publicznych	8	1	313	1	1	383
12	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	8	3	441	4	3	350
13	praktyki zawodowe	8	1	538	0	1	801
14	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	6	1	52	6	5	51
15	rozwiązywanie studium przypadku/casusu	6	4	121	3	3	237
16	płatne staże zawodowe	6	3	157	0	0	82
17	e-learning	6	2	397	2	2	754
18	czytanie czasopism tematycznych	6	2	737	0	4	286
19	oglądanie programów popularno-naukowych	4	1	877	x	x	x
20	słuchanie audycji radiowych	2	3	670	x	X	x
21	gra w gry edukacyjne	1	2	384	0	0	163
22	Inne	0	1	18	0	0	12
23	koła zainteresowań i/lub naukowe	x	x	x	5	1	526
24	czytanie podręczników	x	x	x	1	0	563

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Na poziomie istotności 0,01 najczęściej podejmowanych aktywności wykazuje związek z takimi cechami jak: umiejętności organizacyjne (10 form, najwyższa korelacja na poziomie 0,109 – szkolenia teoretyczne, najniższa na poziomie 0,058 – rozwiązywanie studium przypadku), podejmowanie inicjatywy w realizowanych przedsięwzięciach (9 form, najwyższa korelacja na poziomie 0,133 – szkolenia praktyczne, a najniższa na poziomie 0,061 – wyjazdy naukowo-badawcze) oraz angażowanie się w nowe przedsięwzięcia (8 form, najwyższa korelacja na poziomie 0,085 – szkolenia praktyczne, najniższa na poziomie 0,058 – uczestnictwo w spotkaniach tematycznych). Najmniej form aktywności, po jednej, oddziałuje na łatwość w dostosowywaniu się do zmian zachodzących w otoczeniu (0,079 – współpraca z AIP) oraz opanowanie w trudnych sytuacjach (0,064 – szkolenia praktyczne).

Druga część analizy dotyczy postaw przedsiębiorczych studentów województwa podlaskiego uczestniczących w poszczególnych formach aktywności w ramach edukacji nieformalnej (tabela 3). U uczestników edukacji nieformalnej ogólny wskaźnik postaw przedsiębiorczych, we wszystkich rozpatrywanych przypadkach, przyjmuje średni poziom. Co więcej, we wszystkich przypadkach uczestnictwo w formach edukacji nieformalnej wskazuje na wyższy WSKP niż u osób nieuczestniczących.

Tabela 3 *Ogólne wskaźniki postaw przedsiębiorczych respondentów uczestniczących i nieuczestniczących w poszczególnych formach edukacji nieformalnej*

Lp.	Formy edukacji nieformalnej	Wartość ogólnego wskaźnika przedsiębiorczości ogółem u:	
		uczestników	osób nieuczestniczących
1	współpraca z Akademickimi Inkubatorami Przedsiębiorczości	2,314	2,088
2	spotkania z przedsiębiorcami	2,263	2,051
3	spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych	2,257	2,072
4	realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych	2,252	2,076
5	rozwiązywanie studium przypadku/casusu	2,250	2,084
6	wyjazdy naukowo-badawcze	2,248	2,071
7	konferencje (seminaria) naukowe	2,243	2,059
8	spotkania z przedstawicielami urzędów	2,232	2,062
9	szkolenia praktyczne	2,226	2,046
10	płatne staże zawodowe	2,222	2,083

11	konkursy edukacyjne	2,216	2,069
12	ćwiczenie wystąpień publicznych	2,216	2,071
13	szkolenia teoretyczne	2,215	2,050
14	wizyty w instytucjach naukowo-badawczych	2,199	2,061
15	uczestnictwo w spotkaniach tematycznych	2,186	2,067
16	Inne	2,171	2,093
17	e-learning	2,163	2,076
18	praktyki zawodowe	2,157	2,070
19	czytanie czasopism tematycznych	2,147	2,063
20	słuchanie audycji radiowych	2,135	2,073
21	oglądanie programów popularno-naukowych	2,130	2,065
22	gra w gry edukacyjne	2,123	2,087

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań.

Również w przypadku edukacji nieformalnej najwyższa, średnia wartość WSKP (2,314) dotyczy aktywności w ramach współpracy z AIP, natomiast najniższy WSKP (2,123) dotyczy uczestników gier edukacyjnych. Porównując WSKP uczestników tych samych form edukacji, ale w ramach edukacji formalnej i nieformalnej, okazuje się, że wartości wszystkich wskaźników postaw przedsiębiorczych, oprócz współpracy z AIP, są wyższe w przypadku uczestników zajęć w ramach edukacji nieformalnej.

Stosując współczynnik korelacji Spearmana, wykazano na poziomie istotności 0,01 zależność uczestnictwa w niektórych formach edukacji w ramach edukacji nieformalnej z przyjmowaną postawą przedsiębiorczą oraz na poziomie istotności równym 0,01 i 0,05 z poszczególnymi cechami ją kształtującymi, przy czym zależności te są silniejsze niż w przypadku edukacji formalnej. W odniesieniu do WSKP respondentów najsilniejsza zależność (0,197) związana jest z uczestnictwem w spotkaniach z przedsiębiorcami, następnie udziałem w szkoleniach praktycznych (0,188) oraz uczestnictwem w konferencjach i seminariach naukowych *ex aequo* ze szkoleniami teoretycznymi (0,166). Łącznie uczestnictwo w dwudziestu formach edukacji wykazuje związek z kształtowaniem postawy przedsiębiorczej respondentów. Dwie formy, obejmujące granie w gry edukacyjne i kategorię „inne”, nie wykazują związku z przyjmowaną, ogólną postawą przedsiębiorczą, chociaż wykazują nieznaczny związek z wybranymi elementami składowymi. Z największą liczbą cech zależność (na poziomie istotności 0,01 lub 0,05) wykazuje uczestnictwo w: spotkaniach z przedsiębiorcami i konferencjach naukowych (wszystkie trzynaście

cech szczegółowych), szkoleniach praktycznych, wizytach w instytucjach naukowo-badawczych i szkoleniach teoretycznych (po 12 cech), spotkaniach z przedstawicielami urzędów, spotkaniach z przedstawicielami instytucji finansowych oraz uczestnictwo w spotkaniach tematycznych (11).

Na poziomie istotności 0,01 najczęściej podejmowanych aktywności (17) wykazuje związek z takimi składnikami postawy przedsiębiorczej, jak: posiadane umiejętności organizacyjne (najwyższa korelacja na poziomie 0,154 – szkolenia teoretyczne, a najniższa na poziomie 0,063 – współpraca z AIP i praktyki zawodowe), chętnie angażowanie się w nowe przedsięwzięcia (najwyższa korelacja na poziomie 0,140 – szkolenia praktyczne, a najniższa na poziomie 0,062 – oglądanie programów popularnonaukowych), wiele pomysłów, które respondent chciałby zrealizować (najwyższa korelacja na poziomie 0,122 – wyjazdy naukowo-badawcze, a najniższa na poziomie 0,058 – praktyki zawodowe) i dążenie do rozwoju osobistego (najwyższa korelacja na poziomie 0,157 – szkolenia praktyczne, a najniższa na poziomie 0,058 – płatne staże zawodowe).

Edukacja formalna i nieformalna a własna działalność gospodarcza – wyniki badań własnych

Jedynie 5,24% respondentów prowadzi lub prowadziło w dniu badania własną działalność gospodarczą. Skonstruowany do potrzeb badania wskaźnik przedsiębiorczości, określający postawy przedsiębiorcze, przyjmuje wartość 2,304 dla grupy osób prowadzących własne przedsiębiorstwo i 2,082 dla studentów nieprowadzących wcześniej ani w dniu badania własnej działalności gospodarczej.

W badaniu związku uczestnictwa w różnych formach aktywności z prowadzeniem własnej działalności gospodarczej stwierdzono, że jest on znikomy. Jedynie w przypadku uczestnictwa w jednej formie edukacji formalnej (czytaniu podręczników) wykazano bardzo słaby związek z prowadzeniem własnego przedsiębiorstwa na poziomie istotności 0,01, jednakże jest to zależność ujemna o wartości 0,077. Na poziomie istotności równym 0,05 wykazano również bardzo słabą i ujemną zależność z jeszcze trzema formami kształcenia: realizowaniem projektów edukacyjnych i/lub naukowych (– 0,045), ćwiczeniem wystąpień publicznych (– 0,057) i czytaniem czasopism tematycznych (– 0,058).

W przypadku edukacji nieformalnej występuje więcej korelacji (na poziomie istotności 0,01) między uczestnictwem w poszczególnych formach aktywności a zakładaniem własnej działalności gospodarczej. Związki te

są bardzo słabe i dodatnie, o następujących wartościach: 0,113 (szkolenia teoretyczne), 0,087 (spotkania z przedstawicielami instytucji finansowych), 0,081 (szkolenia praktyczne), 0,079 (spotkania z przedstawicielami urzędów), 0,075 (konferencje i seminaria naukowe), 0,065 (płatne staże zawodowe) i 0,062 (spotkania z przedsiębiorcami). Na poziomie istotności 0,05 występuje związek jedynie z praktykami zawodowymi o wartości 0,050.

Wyniki analizy naukowej

Ogólny wskaźnik postawy przedsiębiorczej, uśredniony dla wszystkich studentów biorących udział w badaniu, wynosi 2,094. Dla osób mających doświadczenia związane z prowadzeniem własnej działalności gospodarczej wynosi 2,304 i jest wyższy niż u osób, które nigdy nie prowadziły własnego przedsiębiorstwa (2,082). Warto zaznaczyć przy tym, że na 2004 respondentów jedynie 5,24% w dniu badania prowadzi lub prowadziło własną działalność gospodarczą.

W badanej grupie zidentyfikowano bardzo słabe zależności między uczestnictwem w niektórych formach edukacji formalnej i nieformalnej a przyjmowaną postawą przedsiębiorczą i prowadzeniem własnej działalności gospodarczej. Występujące relacje nie pokrywają się jednak w obu zastosowanych miarach przedsiębiorczości, tj. inaczej kształtują się zależności w przypadku relacji edukacja – postawa przedsiębiorcza, a inaczej w przypadku relacji edukacja – prowadzenie własnej działalności gospodarczej. Dlatego też stosowanie w badaniach szerszej definicji przedsiębiorczości obejmującej oba aspekty jest ważne. Okazuje się, że respondenci wykazują średnią postawę przedsiębiorczą i na tej podstawie można wnioskować, że mają potencjał przedsiębiorczy mogący przejawiać się w realizowaniu przedsięwzięć (niekoniecznie ekonomicznych), ale może brakować im jakiegoś bodźca, który wywołałby oczekiwaną reakcję.

W ramach uczestniczenia w edukacji formalnej oraz nieformalnej najwyższą postawą przedsiębiorczą charakteryzują się uczestnicy aktywności podejmowanych we współpracy z AIP (kolejno: 2,368 i 2,314).

Z analizowanych form edukacji formalnej uczestnicy dziewiętnastu wykazują wyższe postawy przedsiębiorcze niż respondenci, którzy w nich nie uczestniczyli. Sytuacja w przypadku pozostałych trzech aktywności (gry edukacyjne, konferencje i seminaria naukowe, „inne”) jest odwrotna – wartość WSKP uśrednionego dla wszystkich osób nieuczestniczących w tych formach jest wyższa niż u osób uczestniczących. Może to

być spowodowane np. pochopną klasyfikacją przez respondentów gier jako edukacyjne, w przypadku konferencji i seminariów, rodzajem uczestnictwa (szczegółowy podział na aktywne i bierne uczestnictwo nie został zastosowany w kwestionariuszu), czy też jakością form, w których uczestniczyli respondenci.

Inaczej jest w przypadku edukacji nieformalnej, w której uczestnicy wszystkich form edukacji wykazują średni wyższy WSKP w odniesieniu do osób nieuczestniczących. Co więcej, poza jednym przypadkiem (uczestnikami działań realizowanych w ramach AIP), wskaźnik postaw uczestników analizowanych form w ramach edukacji nieformalnej jest wyższy niż u uczestników tych samych form, ale podejmowanych w ramach edukacji formalnej. Więcej informacji dostarcza analiza współczynników korelacji Spearmana.

Zaobserwowane bardzo słabe związki pomiędzy uczestnictwem w poszczególnych formach aktywności a przyjmowaną postawą przedsiębiorczą różnią się w obu badanych typach edukacji – formalnej i nieformalnej. W odniesieniu do WSKP odkryto związek z dziewięcioma formami edukacji formalnej na poziomie istotności 0,01 oraz trzema na poziomie istotności równym 0,05, a także dwudziestoma formami edukacji nieformalnej na poziomie istotności 0,01.

Najsilniejsza zależność w obszarze edukacji formalnej wynosi jedynie 0,130 i dotyczy uczestnictwa w szkoleniach praktycznych. Następne formy: współpraca z AIP oraz uczestnictwo w szkoleniach teoretycznych wykazują relację o wartości kolejno: 0,102 i 0,100. Pozostałe dziewięć form aktywności formalnej wykazujących korelację z postawą przedsiębiorczą przyjmuje wartości poniżej jednej dziesiątej. Z największą liczbą cech związek wykazuje uczestnictwo w takich formach, jak: szkolenia praktyczne i współpraca z AIP (11). Trzy aktywności (granie w gry edukacyjne, płatne staże zawodowe i „inne”) nie wykazują związku z żadną z badanych cech szczegółowych i ogólną postawą przedsiębiorczą.

W obszarze edukacji nieformalnej najsilniejsza korelacja z WSKP wynosi już 0,197 i związana jest z uczestnictwem w spotkaniach z przedsiębiorcami. Następne są formy dotyczące udziału w szkoleniach praktycznych (0,188) oraz w konferencjach i seminariach naukowych *ex aequo* ze szkoleniami teoretycznymi (0,166). Z pozostałych szesnastu korelacji połowa przekracza wartości 0,100, a połowa przyjmuje wartości poniżej 0,100. Jedynie dwie formy, obejmujące granie w gry edukacyjne i kategorię „inne”, nie wykazują związku z przyjmowaną, ogólną postawą przedsiębiorczą, chociaż wykazują nieznaczny związek z wybranymi elementami składowymi.

Sytuacja jest zdecydowanie odmienna, gdy porówna się relacje edukacja – postawa i edukacja – własna działalność gospodarcza, bowiem o ile w przypadku postaw zidentyfikowane relacje kształtują się na poziomie niemal do 0,200, o tyle w badaniu związku uczestnictwa w różnych formach aktywności z prowadzeniem własnej działalności gospodarczej stwierdzono, że są one znikome.

Uczestnictwo w formach edukacji formalnej, w odniesieniu do czterech aktywności (czytanie podręczników, realizowanie projektów edukacyjnych i/lub naukowych, ćwiczenie wystąpień publicznych i czytanie czasopism tematycznych), wykazuje bardzo słaby, ujemny związek z prowadzeniem własnego przedsiębiorstwa. Możliwe, że studenci czytają jedynie podręczniki przydatne do zaliczenia przedmiotu, nie zaś zgodne z własnymi predyspozycjami i zachęcające do założenia przedsiębiorstwa. Podobnie może być w przypadku pozostałych trzech form aktywności.

W przypadku edukacji nieformalnej występuje więcej istotnych korelacji między uczestnictwem w poszczególnych formach aktywności a zakładaniem własnej działalności gospodarczej. Związki te są bardzo słabe, dodatnie i dotyczą kolejno: szkoleń teoretycznych, spotkań z przedstawicielami instytucji finansowych, szkoleń praktycznych, spotkań z przedstawicielami urzędów, konferencji i seminariów naukowych, płatnych staży zawodowych, spotkań z przedsiębiorcami i praktyk zawodowych.

Różnica pomiędzy związkami występującymi w ramach edukacji formalnej i nieformalnej a zakładaniem własnej działalności gospodarczej przez młodzież akademicką oraz przyjmowaną postawą przedsiębiorczą może wynikać z motywacji ich uczestników. W przypadku uczestnictwa w formach aktywności organizowanych w ramach uczelni wyższej może wystąpić pewien przymus lub zachęty, np. w postaci otrzymywania punktów za uczestnictwo w wybranej formie lub nawet zaliczenia przedmiotu, podczas gdy odbiorcy edukacji nieformalnej mogą podejmować działania rozwijające na podstawie innych przesłanek, np. własnej ambicji do samorozwoju.

Znacznie mniej powiązań uczestnictwa w poszczególnych formach aktywności z własną działalnością gospodarczą niż z postawą przedsiębiorczą może mieć wiele powodów. Jednym z nich może być to, że podczas edukacji kształtowane są pewne cechy przedsiębiorcze, ale na poziomie niewystarczającym do podjęcia się przez jej odbiorców przedsięwzięcia, jakim jest własne przedsiębiorstwo.

Wnioski

Aby skutecznie kształtować przedsiębiorczość (zarówno w rozumieniu przedsiębiorców prowadzących działalność gospodarczą, jak i osób przedsiębiorczych uwidaczniających postawę przedsiębiorczą w inny sposób) wśród młodzieży akademickiej i nie tylko, ważne jest podejmowanie badań dotyczących kształtowania przedsiębiorczości w kontekście edukacji. W prowadzonych przez autorkę badaniach wykazano bardzo słaby związek uczestnictwa w wybranych formach edukacji formalnej i nieformalnej z postawami przedsiębiorczymi oraz prowadzeniem własnej działalności gospodarczej. Mimo że według interpretacji zastosowanego współczynnika korelacji wartości do 0,200 są określane jako bardzo słabe, należy stwierdzić, że zaobserwowane zależności przy tak wielu innych czynnikach (gospodarczych, kulturowych, psychologicznych) oddziałujących na człowieka wskazują na występowanie ważnych powiązań. Uczestnictwo w różnych formach edukacji może się zatem przyczynić do ukształtowania postaw przedsiębiorczych młodzieży akademickiej i w mniejszym stopniu do zakładania przez nią własnej działalności.

Przeprowadzone badania nie uwzględniały jednak wielu ciekawych aspektów. Pozyskując dane o edukacji respondentów i ich samych, niemożliwe stało się szczegółowe zwrócenie uwagi na różnorodność doświadczeń studentów z poszczególnymi formami edukacji i sposobem ich prowadzenia. Możliwe, że bardziej szczegółowe badanie poszczególnych form aktywności na wybranej grupie uczestników w odniesieniu do grupy kontrolnej ukazałoby więcej interesujących zależności.

Mimo to należy stwierdzić, że poznane zależności mogą stanowić ważną wiedzę w przygotowywaniu systemu edukacji formalnej i programów kształcenia oraz modyfikacji instrumentów rozwoju przedsiębiorczości funkcjonujących poza systemem szkolnictwa, skupiając uwagę na tych aktywnościach, które wykazały najwyższe związki z przyjmowaną postawą i własną działalnością gospodarczą. Ważne jest również zwrócenie uwagi badaczy na różnice w występujących zależnościach edukacji formalnej i nieformalnej z postawami przedsiębiorczymi oraz prowadzeniem własnej działalności gospodarczej, ze szczególnym uwzględnieniem właśnie przedsiębiorców. To przedsiębiorcy są jednym z katalizatorów rozwoju gospodarczego i dążenie do wzbudzania w społeczeństwie postaw przedsiębiorczych na tyle silnych, aby ich efektem stały się takie przedsięwzięcia jak własne przedsiębiorstwo, powinno być priorytetem.

LITERATURA

- Bończak-Kucharczyk, E., Herbst, K. i Chmura, K. (2015). *Jak władze lokalne mogą wspierać przedsiębiorczość*. PARP. Pozyskano z: <http://www.parp.gov.pl/files/74/81/93/Lokalne.pdf>, 6.
- Brajer-Marczak, R. i Marciszewska, A. (2008). Czynniki warunkujące przedsiębiorczość studentów Dolnego Śląska. *Problemy Zarządzania*, 2, 170.
- Bratnicki, M. i Strużyńska, J. (2004). Przedsiębiorcza wyobraźnia zespolenia z pracą. W: S. Borkowska (red.), *Przyszłość pracy w XXI wieku*. Warszawa: IPiSS, 179-190.
- Casson, M., Yeung, B., Basu, A. i Wadeson, N. (red.). (2009). *The Oxford Handbook of Entrepreneurship*. New York: Oxford University Press.
- Chen, S., Hsiao, H., Chang, J., Chou, C., Chen, C., Shen, C. (2015). Can the entrepreneurship course improve the entrepreneurial intentions of students? *International Entrepreneurship and Management Journal*, Volume 11, Issue 3, 559.
- Dembińska, A. (2012). Metody jakościowe w badaniu przedsiębiorczości. W: Z. Ratajczak (red.), *Przedsiębiorczość. Źródła i uwarunkowania psychologiczne*. Warszawa: Difin, 214-215.
- Education, Audiovisual and Culture Executive Agency. (2016). *Entrepreneurship Education at School in Europe. National Strategies, Curricula and Learning Outcomes*. Pozyskano z: http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/thematic_reports/135en.pdf.
- Glinka, B. i Gudkova, S. (2011). *Przedsiębiorczość*. Warszawa: Wolters Kluwer business.
- Jamka, B. (2012). *Potencjał ludzki w rozwoju przedsiębiorczości indywidualnej i korporacyjnej*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Jensen, T.L. (2014). A holistic person perspective in measuring entrepreneurship education impact. Social entrepreneurship education at the Humanities. *The International Journal of Management Education* 12 (2014), 353.
- Orzechowski, K. (2012). Przedsiębiorczość w doktrynie, dydaktyce i praktyce. W: J. Pasieczny, B. Glinka i A. Brzozowska (red.), *Młodzi przedsiębiorcy – inspiracje, koncepcje i uwarunkowania*. Warszawa: WWZ, 55.
- Piecuch, T. (2013). *Przedsiębiorczość. Podstawy teoretyczne*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości. (2014). *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2012-2013*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji – PIB.
- Schumpeter, J. (1960). *Teoria rozwoju gospodarczego*. Warszawa: PWN.
- Strużyński, M. (2002). *Zarządzanie małym i średnim przedsiębiorstwem. Uwarunkowania europejskie*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Wach, K. (2013). Edukacja na rzecz przedsiębiorczości wobec współczesnych wyzwań cywilizacyjno-gospodarczych. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 9, 249.
- Węclawska, D., Tarnawa, A. i Zadura-Lichota, P. (2012). *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2011*, Warszawa: Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji – PIB, 57. Pozyskano z: <http://www.parp.gov.pl/files/74/81/545/15203.pdf>.
- Zimnoch, K. (2012). Edukacja jako priorytet polityki społecznej i najważniejszy czynnik rozwoju społecznego. W: D. Kotlorz i A. Rączaszek (red.), *Polityka edukacyjna wobec rynku pracy*. Katowice: Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, 53-54.